

Сухомлинов О. Історіософський аспект симетричності польсько-українських стосунків у «Засипле все замете...» Влодзімежа Одоєвського / О. Сухомлинов // Київські полоністичні студії : зб. наук. праць / Відп. ред. Р. Радишевський. –Т. XIX. – К., 2012. – С. 354 – 358.

Олексій Сухомлинов

ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ СИМЕТРИЧНОСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТОСУНКІВ У «ЗАСИПЛЕ ВС ЗАМЕТЕ...» ВЛОДЗИМЄЖА ОДОЄВСЬКОГО

Складні польсько-українські стосунки періоду Другої світової війни стали домінантою творчого доробку видатного польського письменника-емігранта Влодзімежа Одоєвського. Особливо гостро проблема конфлікту між двома народами стоїть у романі «Засипле все замете...». Попри виразну полоноцентричність автора у пов'язаній з пограничним простором прози простежується тенденція історіософського розуміння симетричності польсько-українських стосунків. Саме цій особливості письменництва В. Одоєвського присвячена дана розвідка.

Ключові слова: історіософія, культурне пограниччя, Креси, реальність, художній світ, етнокультурна модель, апокаліптична візія.

Sophisticated Polish-Ukrainian relations from II World War became dominant creative works of the famous Polish writer-immigrant Włodzimierz Odoewski. Particularly acute problem of conflict between two peoples faces in the novel “Zasypie wszystko zawieje...”. Despite clear polonotsentrychnist author in the space associated with the boundary prose trend historiosophical understanding of symmetry of the polish-ukrainian relations. That this particular writing W. Odoevskogo dedicated this exploration.

Keywords: historiosophy, cultural borderlands, Kresy, reality, art world, ethnocultural model, apocalyptic vision.

Skomplikowane stosunki polsko-ukraińskie w okresie II wojny światowej stały się domeną dorobku twórczego wybitnego polskiego pisarza-emigranta

Włodzimierza Odojewskiego. W sposób szczególny konflikt ukraińsko-polski został pokazany w powieści „Zasypie wszystko zawieje...”. Jednak, pomimo wyraźnego polonocentryzmu jej autora w utworze pojawia się rozumienie relacji międzyetnicznych na pograniczu jako historiozoficznej symetrii. Właśnie tym zagadnieniom i tendencjom został poświęcony niniejszy artykuł.

Wyrazy kluczowe: historiozofia, pogranicze kulturowe, Kresy, rzeczywistości, świat przedstawiony, model etnokulturowy.

Про Влодзімежа Одоєвського та його величезний і багатогранний творчий доробок написано безліч критичних статей і наукових праць, захищено чимало дисертацій – усе свідчить, що письменник став класиком сучасної літератури та предметом особливої уваги істориків літератури. Варто назвати ключові праці, без яких неможлива правильна інтерпретація прози автора «І понесли коні...»: А. Фаб'яновський «Одоєвський і романтики: проект літературних інтерпретацій» [3], Е. Щепковська «Подільський цикл Влодзімежа Одоєвського: постаті, краєвиди, простори пам'яті» [13], І. Івасюв «Креси у творчості Влодзімежа Одоєвського» [6], Е. Дутка «Україна у творчості Влодзімежа Одоєвського» [2] та інші.

Дослідники зауважили, що його ім'я ототожнюється передовсім з романом «Засипле все, замете...» [6, 44] (1973), останньою частиною так званої «подільської трилогії» (збірки оповідань «Смеркання світу» (1962), повість «Острів спасіння» (1964) і названого твору) та тематикою Кресів. Однак, незважаючи на домінанту пограничної проблематики, письменник був і залишається носієм більш глибоких універсальних цінностей.

У 60-ті роки ХХ століття Одоєвський уважався за найвправнішого й найперспективнішого письменника так званого покоління «Współczesności»¹, був дещо відособленим «літературним явищем», з яким доводилося рахуватись [1]. Його дебютом можна вважати 1951 рік, коли, маючи 20 років, за

¹ Покоління «Współczesności», а також покоління «56» - генерація митців, які дебютували у другій половині 50-х років ХХ століття в Польщі. Це покоління домінувало протягом десяти наступних років, саме їхня творчість була визначальною точкою усіх наступних літературних груп. Її вплив був відчутний також у образотворчому, театральному та кіномистецтві. Термін Покоління «Współczesności» уперше застосував літературний критик Як Блонський у 1961 році, наголошуючи на відсутності спільної програми та ідеології, а також міфологізуванні реальності. Проте цей термін втратив своє негативне значення й набув широкої популярності в літературній критиці. Див.: Grzegorz Gazda: Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000, s. 499.

машинопис «Острів спасіння» отримав нагороду молодих імені Тадеуша Боровського. З відомих причин твір, історичним тлом якого є колишні Креси, не міг бути опублікований у Польській Народній Республіці. В «Остріві» йдеться передусім про внутрішні переживання закоханого шістнадцятирічного хлопця десь на Поділлі, під час подій Другої світової війни та братовбивчих конфліктів. Східні реалії твору є лишень простором де розгортаються події, на першому плані представлена абсурдність антиномії *кохання – смерть*. Одоєвський звертається до універсальних проблем, не прив'язаних до конкретного простору, особистісна драма ініціації головного героя [10] перегукується тут з одвічним протистоянням та взаємодією Еросу й Танатаса. Однак, представлені тут Креси стають заповіддю наскрізної тематики цілої творчості письменника. Простори польсько-українського пограниччя й історичний контекст творів Одоєвського є передусім тлом на який здійснюється проекція універсальних загальнолюдських проблем і дилем багатокультурного суспільства. Літературні й історичні Креси виявляються ідеальним часопростором, що зберігає антропологічне начало та пам'ять у її первинному стані. Автор сприймає пограниччя як анклав преісторії та своєрідний архів архетипів, а історію Кресів трактує як «археологію цивілізації». Самі ж «українські» твори письменника можна назвати «спогадами «дитинства» культури», документом, що виходить поза межі історичного конкретну й тяжіє до антропологічного універсам [6, 11].

Роман «Засипле все замете» Влодзімежа Одоєвського характеризується ідеологічною батаоаспектністю та фрагментарністю викладеного матеріалу. Мозаїчність циклу й переплетеність родинно-побутових та історіософських мотивів часто призводять певного плюралізму у трактуваннях текстів, іноді до діаметрально різного розуміння того чи іншого сенсу, закодованого у романах.

Проза Одоєвського є нашаруванням, своєрідним палімпсестом світоглядних концепцій і прихованих екзистенціально-філософських сенсів, які власне й становлять сутність подільського циклу. С. Мазурек вважає, що у

«Засипле все, замете...» індивідуум не має істотного значення, «над ними тяжіють вищі сили родових, племінних і релігійних спільнот» [11, 131].

В одному погоджується маже усі дослідники – у творчості В. Одоєвського представлена найбільш дозріла й концептуальна в сучасній літературі мистецька й історіософська візія українсько-польських проблем [14, 22]. Натомість варто підкреслити, що створений у «Засипле все замете» світ має виразну полоноцентричну перспективу, чіткий поділ на Своїх і Чужих, що характерно кресовій прозі [5, 140]. Попри показану мішанку народів (поляки, українці, євреї, німці, угорці, бесараби, татари, цигани, серб тощо) і релігій, етнокультурна модель роману вибудовується навколо поляків. Навіть наявність полонізованого російського роду Черественських, як помітив Є Кшижановський, автор свідомо не полонізує прізвище, залишаючи російський суфікс -ен- замість польського -ень- [9, 67], не змінює оптики твору. Знайшовши на Кресах у післяреволюційні роки другу домівку вони також репрезентують світогляд тутешніх поляків. Незважаючи на воєнний хаос і розмаїття політичних сил (рештки Армії крайової, відділи самооборони, різні українські формування, власівці, радянські партизани тощо), що беруть участь у бойових діях, центральну вісь роману становлять польсько-українські стосунки, конфлікт між двома братніми народами, який спроектовано на родинно-побутові відносини між братами Петром Черественським і байстріюком Семеном Гаврилюком, який з приводу свого незаконного походження має неабиякі комплекси. До речі, світогляд і суспільно-політичні позиції українського ватажка у «Засипле все замете» не представлена взагалі [Пор. 2, 70].

Тайна зв'язків між цими головними героями лежить в основі усіх фабулярних перипетій й усіх символічних зв'язків циклічного письменництва Одоєвського [7, 220].

Петро відчуває, що за ним хтось спостерігає, хтось підглядає та слідкує, цей хтось – є реальною особою, але водночас це якась тінь, ненависний

двійник. Над ним тяжіє спорідненість з байстрюком, який існує поза його середовищем і є реальною силою, що впливає на перебіг подій.

Через суспільну дистанцію Гаврилюк, який завдяки діду все ж таки здобув належну освіту, відчуває кривду, й намагається силою посісти місце, яке, як йому здається, йому належить, принаймні володіти тим, що люблять Черественські. Завдяки опосередкованим описам Семена дізнаємося, що це вродливий, але дикий й мстивий молодик, який служив у діді економом, а під час війни став кривавим отаманом і жорстоким ватажком. М. Яньон зауважила, що у багатьох його вчинках відчувається відома з романтичної літератури мотивація: помста за відкинута чи зневажене почуття. Знищення польських дворів стає стихією Гаврилюка. Дід Петра, а отже й Семена, білий емігрант, Микола Федорович Черественський бачить у байстрюкові нову радикальну силу, що незабаром має знищити європейську цивілізацію [7, 221]. Сини одного батька знаходяться на протилежних полюсах. Петро представлений, як партизан-захисник польськості, а Семен – як розбійник у мундирі дивізії СС «Nachtigall».

Постать Семена Гаврилюка – мішаного поляка, українця та росіянина – має символічне значення, мішанина крові багато в чому відображує етнічну ситуацію на Кресах. Протистояння між братами, що мають спільне походження, також нагадує конфлікт між братніми народами. Павло Войнович так оцінює польсько-українське буття на Кресах: «на одній землі живемо протягом століть і, як думаю, кров однакову маємо в жилах. Одні тільки змінили віру і мову, інші їх зберегли. А зрештою, що до цього має мова? Перемішалась тут так, що важко зрозуміти, хто як розмовляє. Іноді розмовляє однією, а думає іншою. Про яку йдеться? Може про мову добробуту й мову злиднів. А може мова є прагненням землі й чужого добра? Мій розум не може збагнути звідки стільки ненависті береться» [12, 172]. Пізніше герой дійде до висновку, що матеріально-соціальний аспект конфлікту не пояснює його витоків, що коріння протистояння сховані значно глибше.

Намагаючись зрозуміти сутність катинського злочину, вчиненого радянським режимом, знайти мотивацію масового знищення польських офіцерів Павло доходить до висновку, що «Їм взагалі непотрібне наше майно, їм йдеться про нас. Про інтелігенцію цієї країни. Цю єдину верству, що організує й підтримує традиції, ідеали демократизму, патріотизму, інстинкт свободи й історичну правду. Про верству, яка незважаючи на свою безпорадність здатна існувати й давати відсіч».

«Заспле все, замете...» є книгою про ненависть, її причини та огидні наслідки. Водночас автор роману намагається цю ненависть зрозуміти й засипати прірву, яку викопали постійні конфлікти між сусідніми народами, що жили на тій самій землі. А. Ясінська вважає, що «цю прірву можна засипати лише говорячи правду, правду до кінця. Тільки тоді може надійти час вибачення. Власне такий сенс має проза Одоєвського» [8, 125].

Домінуючий у прозі цього автора історіософський вимір показаних апокаліптично-абсурдних міжнаціональних конфліктів підкреслюється також на мовному рівні, у тексті зустрічаємо словосполучення типу: «нешасний хаос цих теренів», «шалені танки», «гігантська плутанина», «пекельний вир», «бідна, закатована земля», «проклята земля». Експресивні окреслення виражають сутність світу, в якому «усі проти всіх», вони з'являються як у свідомості героїв, так і в авторських висловлюваннях [Пор. 14, 25].

Дослідник творчості В. Одоєвського Славомир Мазурек вважає, що в «Засипле все, замете...» автор показує схожість двох народів, певну симетрію, якою позначені польсько-українські взаємні стосунки, що саме в цьому полягає історіософія й той лад, який письменник намагається видобути з дна хаосу [11, 123]. Представлені у циклі символічні «сутінки світу», світу переповненого «війною всіх проти всіх» можна потрактувати, як прояв кризи, що вимагає жертв задля реактивації ладу на цих землях [Пор. 2, 174].

Описуючи вбивство батька Петра на виборчій дільниці, який балотувався до Сейму, Одоєвський акцентує на тому, що «куля українського націоналіста»

була результатом «зіткнення двох націоналізмів: польського й українського» [12, 127].

Мотив двійника неодноразово був предметом аналізу багатьох літературознавців, проте у релятивності образів Петра й Семена можна зауважити й нові сенси. Петро Черественський, нібито переслідує власну провину, з якою хоче поквитатись, переслідує власного позашлюбного брата. Гаврилюк кружляє навколо дому Черественських, намагаючись стати одним з них, тримаючи в страху навколишні місцевості, вбиваючи людей він прагне стерти ганьбу свого походження. Пізніше, коли солдати Армії крайової й інші військові формування полишають ці території, а озброєний Петро залишиться один на «нічийй землі», він сам перетвориться на Семена Гаврилюка, тримаючи околиці у власних руках і становлячи загрозу русинським селам. Бачимо жахливу історичну симетрію: будь-який переслідуваний у певному моменті стає жертвою, а будь-яка жертва – переслідувачем. У романі поляки є тінню українців, а українці тінню поляків, водночас і перші й другі залишаються безсилими щодо третьої потужнішої сили [11, 133]. Цю третю силу наочно ілюструє епізод, коли Павло потрапляє в центр бою між мельниківцями та польськими партизанами. Перші переслідують поляків, які ховаються у лісі, а на їхнє місце з'являється колона німецьких мотоциклістів, що втікають від радянських партизан. Пізніше тією ж самою дорогою повертаються фашисти, а за ними совети – ані мельниківців, ані поляків більше немає. В обличчі третього-Чужого, реальної загрози, між поляками й українцями зникають антагонізми. Павло навіть починає співчувати пораненому українцю, чуючи стогін людини, що вмирає: «власне стогін, бо слова – якби цей українець відгукнувся словами – могли б викликати чужість, а ворожість мови – перешкоду, яку неможна подолати на шляху від людини до людини» [12, 317].

Красномовний образ українця-зрадника було втілено у постаті Антипки. Одоєвський зображує його зрадником не тільки поляків, з який живе з ними пліч-о-пліч і курується якимись ідеологічними міркуваннями, Антипко показаний як покидьок, невмотивована підступність якого не має меж.

«Антипко доніс НКВС на власного зятя, передвоєнного підофіцера, який переховувався в околиці (...)». Пізніше його дружина Зойка, коли дізналась про злочини чоловіка, «вбила власну дитину, а сама повісилась» [12, 376-377].

Аналіз усіх пластів роману дає нам підстави стверджувати, що герої-поляки усвідомлюють культурну, етнічну, релігійну та соціальну різнобарвність Кресів, де «від народження до смерті гніздилися різного типу виробники, судові пристави, сезонні робітники, дрібні орендарі, фільваркові робітники-депутати, ратаї, двірські козачки і попи, мандруючі ремісники, дрібні гендлярі – уся сіль цієї землі, що протягом століть тримала на своїх плечах економіку, керуючись прислів'ям «дешевша Горпина. Ніж машина», той люд, з поту якого повстало багатство краю, люд, який не помічали, з яким до цього часу мало хто рахувався, до якого відверталися спиною, аж нарешті він сам спину показав, цей бідний, темний, збаламучений, отупілий від приниження люд, розбитий тепер, поділений на кілька засліплених взаємною ворожістю народів» [12, 176].

Десь у глибині підсвідомості Павло розуміє, що утримання етнічних груп на низькому рівні суспільного розвитку є неможливим. Проте двірським полякам здається, що вони виконують цивілізаційну місію, а насправді лише грають роль, яку їм нав'язав код цивілізації [2, 80]. Кресовий консерватизм передбачав певну рівновагу, що спиралась на культурній і цивілізаційній перевазі поляків. Тому правом русинів і українців, еволюційним правом, була територіальна та моральна експансія, що полягала на демонстрації сили задля встановлення автономії [2, 82].

У текстах Одоєвського чітко простежується тенденція вживання окреслень «українець» і «русин». Семен Гаврилюк є українцем і свідомо протистоїть полякам, відстоює свої позиції, веде боротьбу, є активним учасником подій, що розгортаються на Поділлі, має виразні ознаки Чужого. У свою чергу, «русин» тяжіє бо поширеної у прозі письменника категорії «тутешній», це безликий статист, який створює тло й атмосферу роману. Саме «тутешність» місцевих русинів-українців, Інших, але Своїх, радше їхня

лояльність, є більш прийнятною для поляків: «Як далеко сягає моя пам'ять, бачив, знав і разом мешкав з русинами. І тими, хто називає себе русинами, як ми того хочемо, і тими, хто називає себе українцями» [12, 404 -405].

У «Засипле все, замете...» наявний також мотив «розмитої ідентичності», який стосується не тільки місцевих українців-русинів. Одоєвський, як і більшість творців післявоєнної літератури пограниччя, порушує питання рутенізації поляків-переселенців [12, 421], посилюючи тим самим мотив «свійськості» й «тутешності», яка часто є наслідком асиміляції.

Цей процес, який найчастіше проявлявся у полонізації, що гарантувало інтеграцію у суспільну систему й економічні переваги, автор оцінює таким чином: «Треба заплатити за прокляття асиміляції або недостатньої асиміляції. Може Бог хоче нас покарати за зречення мови предків, за те, що, відмовляючись від *lingua vulgaris*, ми відгородились новою мовою від цього люду, щоб не ділитись з ним своїми привілеями та достатком. Над кожним з нас, хто розмовляє польською, висить прокляття чужості. Навіть якщо значна частина нас – це звичайні стражденні селяни, як цей бідний та упокорений люд. Бо наша мова є мовою панів. Не треба було асимілюватись, або асимілювати усіх до кінця» [12, 404].

Текст роману «Засипле все, замете...» приховує у собі безліч прихованих завуальованих сенсів, які, можливо навіть не усвідомлюючи, закодував Влодзімеж Одоєвський. Постійні повернення автора до тематики Кресів і польсько-українських стосунків, повернення до героїв подільського циклу і вигаданого фікційного часопростору є красномовним доказом нашого твердження. Незважаючи на наявний полоноцентризм сповнених схематизуючими давніми традиційними стереотипами творів [Пор. 15], письменник все ж таки робить спроби всебічно показати тогочасне суспільство пограниччя, віднайти чинники, що призвели до конфліктів, докопатись до сутності спровокованого протистояння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Burek T. W. Odojewski, Nowy poczet pisarzy // „Współczesność”, 1964, nr 6.
2. Dutka E. Ukraina w twórczości Włodzimierza Odojewskiego i Włodzimierza Paźniewskiego. - Katowice : Wydaw. UŚ, 2000. – 146 s.
3. Fabianowski A. Konwicki, Odojewski i romantycy: projekt interpretacji intertekstualnych. - Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych "Universitas", 1999. – 285 s.
4. G. Gazda: Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – 499 s.
5. Inglot M. Zasypie wszystko, zawieje... Włodzimierz Odojewskiego. Rzecz o utracie Kresów // Odojewski i krytycy. Antologia tekstów, Pod red. St. Barć, Lublin, 1999. – s. 135 – 146.
6. Iwasiów I. Kresy w twórczości Włodzimierza Odojewskiego: próba feministyczna. - Szczecin: "JotA", 1994. – 272 s..
7. Janion M. Cierń i róża Ukrainy // Odojewski i krytycy. Antologia tekstów, Pod red. St. Barć, Lublin, 1999. – 211 – 233s.
8. Jasińska A. Zasypie wszystko zawieje... Wielkie obsesje Włodzimierza Odojewskiego // Odojewski i krytycy. Antologia tekstów, Pod red. St. Barć, Lublin, 1999. – 124 – 126 s.
9. Krzyżanowski J. Kreowany świat Kresów Włodzimierza Odojewskiego // „Pamiętnik Literacki”, LXXXV, z. 4, s. 64 – 68.
10. Kempny P. „...jeśli spojrzeć za siebie wstecz”. O prozie Włodzimierza Odojewskiego // „Dekada Literacka”, 1993, nr 17 (77).
11. Mazurek S. Zmierzch koliszczyzny (Polska i Ukraina w zasypie wszystko, zawieje... Włodzimierza Odojewskiego) // Odojewski i krytycy. Antologia tekstów, Pod red. St. Barć, Lublin, 1999. – 127 – 134 s.
12. Odojewski W., Zasypie wszystko, zawieje..., Warszawa, 1995. – 668 s.
13. Szczepkowska E. Cykl podolski Włodzimierza Odojewskiego: postacie, krajobrazy, obszary pamięci. - Warszawa: IBL - Instytut Badań Literackich, 2002. – 184 s.
14. Uliasz S. Obraz Ukraińców i Ukrainy w literaturze polskiej, Rzeszów, 1993 – 26 s.
15. Weretiuk O. Wizja Ukrainy we współczesnej powieści polskiej i ukraińskiej : (Leopold Buczkowski, Andrzej Kuśniewicz, Włodzimierz Odojewski, Ułas Samczuk, Iryna Wilde, Roman Andrijaszuk). - Warszawa: Wydaw. Instytutu Literatury Polskiej Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 1998. – 298 s.